

ЕТНОНОЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

ETHNO-NOTIONAL ASPECTS OF UKRAINE'S REGIONAL POLICY

Римаренко С.Ю.,

*доктор політичних наук, професор
Європейського університету,*

Насправді кожен регіон України має і після закінчення війни матиме свою специфіку. Загалом я можу стверджувати, що дебати навколо природи регіоналізму в Україні у багатьох контекстах орієнтовані на майбутнє. Під час війни проблеми соціокультурного ґатунку якщо і не зникають, то не є першочерговими. Головна мета зараз – збереження України як суверенної держави. Тобто проводиться соціальний моніторинг і наукові прогнози орієнтуються на можливий вплив відмінностей/протилежностей між регіонами в Україні, на динаміку соціальних та політичних змін в країні. Крім того, очевидним є й недостатня увага дослідників до етнонаціонального та етнополітичного фактора в регіональній проблематиці. Саме цю проблему я й намагатимуся висвітлити у пропонованій розвідці.

Очевидним є те, що причини та рушійні сили внутрішньодержавних регіональних процесів не до кінця усвідомлені, не зроблено узагальнень, які б дозволили сформувати основи державної регіональної політики та методи, механізми її реалізації. Ритуальне гасло що регіональна політика має бути адекватною тим реальним процесам, що відбуваються як в регіонах, так і по всій Україні ні про що не говорить. До того ж нещодавно прийнятий Закон України «Про засади державної регіональної політики» практично не містить етнонаціональної, етнополітичної складових.

Слід враховувати, що рівень політичної свідомості в різних регіонах значно різниться, а етнонаціональна політика не може бути повністю уніфікованою, вона повинна враховувати етнонаціональні особливості регіонів. Не можна також применшувати роль регіональних еліт у різниці в політичних орієнтаціях регіонів, що мало сприяло інтеграційним процесам. Існувала та продовжує існувати реальна небезпека перетворення регіональної політики у «заручницю» політичного протистояння, де етнонаціональний чинник бачиться в етнократичному трактуванні. Натомість, регіонально-етнічна, місцево-етнічна сфери мають безпосереднє відношення до проблем етнонаціональної єдності та громадянської спільноти як сучасної дилеми етнічних меншин, антиномії «етнічної спільноти» та «громадянського суспільства».

Тому аналіз етнонаціональної складової регіональної політики України є надзвичайно важливим особливо після закінчення війни.

Ключові слова: етнонаціональна політика, регіональна політика, регіоналізація.

In fact, each region of Ukraine has and will have its own specifics after the end of the war. In general, I can argue that the debates around the nature of regionalism in Ukraine in many contexts are oriented towards the future. During the war, socio-cultural problems, if they do not disappear, are not of primary importance. The main goal now is to preserve Ukraine as a sovereign state. That is, social monitoring is carried out and scientific forecasts are focused on the possible impact of differences/contradictions between regions in Ukraine, on the dynamics of social and political changes in the country. In addition, it is obvious that researchers do not pay enough attention to the ethno-national and ethno-political factor in regional issues. It is this problem that I will try to highlight in the proposed research. It is obvious that the causes and driving forces of intra-state regional processes are not fully understood, no generalizations have been made that would allow forming the foundations of state regional policy and methods and mechanisms for its implementation. The ritual slogan that regional policy should be adequate to the real processes taking place both in the regions and throughout Ukraine does not say anything. In addition, the recently adopted Law of Ukraine "On the Principles of State Regional Policy" practically does not contain ethno-national, ethno-political components.

It should be taken into account that the level of political consciousness in different regions varies significantly, and ethno-national policy cannot be completely unified, it must take into account the ethno-national characteristics of the regions. It is also impossible to underestimate the role of regional elites in the difference in political orientations of the regions, which did little to contribute to integration processes. There was and continues to be a real danger of regional policy becoming a "hostage" of political confrontation, where the ethno-national factor is seen in an ethnocentric interpretation. Instead, the regional-ethnic, local-ethnic spheres are directly related to the problems of ethno-national unity and civil community as a modern dilemma of ethnic minorities, the antinomy of "ethnic community" and "civil society".

Therefore, the analysis of the ethno-national component of Ukraine's regional policy is extremely important, especially after the end of the war.

Key words: ethno-national policy, regional policy, regionalization.

Постановка проблеми. Процеси посткомуністичних трансформацій у сучасному українському суспільстві відзначаються суттєвим впливом регіоналізму, що зумовлений різноманітною історичною спадщиною різних куточків України, а також регіоналізацією етнічного та мовного чинників.

У регіонах виникли різні культурні та інституційні моделі, що призвело до різного розуміння значення «соціального блага», уявлень про майбутнє України загалом та шляхи її модернізації зокрема. В той же час наразі можна говорити про певне стирання розбіжностей

Після закінчення війни, я сподіваюся, проблема регіоналізму буде надзвичайно актуальною в Україні. І тут ми маємо та будемо мати безліч проблем. Проблема № 1 – прикордонні території. Ми не знаємо і не можемо знати де буде проходити лінія розмежування, а відтак як забезпечити безпеку. Проблема № 2 – господарська діяльність на цих територіях. Чи потрібно її там вести чи потрібно створити зону, де взагалі не буде жодних населених пунктів та підприємств?

Крім того, ми маємо велике переміщення людей через війну, Загалом в Україні близько 6 млн. внутрішньо переміщених осіб, ще 6,2 млн. осіб, за даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, перебувають за межами України [1]. Скільки їх насправді достеменно невідомо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Корпус дослідників регіоналізму в Україні є доволі вагомий. Автори досліджували різноманітні проблеми регіоналізму – від економічних до соціокультурних проблем та проблем ідентичностей. Можна виокремити деяких фахівців (сам корпус занадто великий). Це – І. Вишинський, О. Злобіна, Н. Костенко, В. Кулик, Н. Погоріла, С. Римаренко, Н. Ротар, В. Сусак, М. Шульга, М. Шаповаленко, Н. Черниш та ін. Незважаючи на певний рівень напрацювань, соціокультурна та особливо етнонаціональна складові залишаються ще недостатньо розроблені. Недостатнім є й дослідження впливу регіональних ідентичностей на особливості політичних режимів в регіонах.

Формулювання цілей. Насправді кожен регіон України матиме свою специфіку. Загалом я можу стверджувати, що дебати навколо природи регіоналізму в Україні у багатьох контекстах орієнтовані на майбутнє. Під час війни проблеми соціокультурного гатунку якщо і не зникають, то не є першочерговими. Головна мета зараз – збереження України як суверенної держави. Тобто проводиться соціальний моніторинг і наукові прогнози орієнтуються на можливий вплив відмінностей/протилежностей між регіонами в Україні, на динаміку соціальних та політичних змін в країні. Крім того, очевидним є й недостатня увага дослідників до етнонаціонального та етнополітичного фактора в регіональній проблематиці. Саме цю проблему я й намагатимуся висвітлити у пропонованій розвідці.

Виклад основного матеріалу. На відміну від Архімеда, який шукав точку опори, щоб перевернути світ, Рене Декарт був прагматичнішим. Він вважав, що «...якби серед філософів встановилася згода щодо значення слів, то майже всі їхні суперечки були б припинені» [2].

Це твердження цілком відноситься до етнонаціональної політики, де на відміну від права, де

має значення не тільки слова, а й коми (чи принаймні мають мати), понятійно-категоріальний апарат етнополітики не має однозначного, загальноприйнятого тлумачення, не кодифікований та часто використовується у політичних практиках. «Наразі постала необхідність вироблення (чи принаймні ґрунтовне переосмислення) комплексу основних методологічних принципів, що мають вкладатися у логіку наявної суспільно-політичної практики, базуватися не на схоластичних, а на науково обґрунтованих, підтверджених даних. Відсутність Концепції державної етнонаціональної політики, розмитість базових понять етнополітики, аж ніяк не сприяють формуванню реальної та науково обґрунтованої етнонаціональної політики» [3].

У сучасному світі відбуваються глибинні процеси регіонального структурування суспільства. Вони виявляються у відокремленні, відособленні або ж злитті регіонів, які виділяються за різними ознаками. Їх можна умовно розділити на міждержавні (зміна державних кордонів, розвал міждержавних угруповань та союзів, злиття існуючих чи створення нових держав) і внутрішньодержавні – зміни територіального устрою держав, або утворення нових територіальних одиниць. У кожного з них є певні інтеграційні та дезінтеграційні складові, різні сполуки яких зумовлюють формування того чи іншого типу державного устрою.

Очевидним є те, що причини та рушійні сили внутрішньодержавних регіональних процесів не до кінця усвідомлені, не зроблено узагальнень, які б дозволили сформувати основи державної регіональної політики та методи, механізми її реалізації. Ритуальне гасло що регіональна політика має бути адекватною тим реальним процесам, що відбуваються як в регіонах, так і по всій Україні ні про що не говорить. Адже, по-перше, що таке «реальні процеси», а по-друге, українська законодавча та виконавча влада, не говорячи про ОП, не тільки мають досить поверхове уявлення про реальні регіональні процеси та проблеми, а й часто користуються політичною доцільністю замість науково обґрунтованого аналізу та розробки стратегій. До того ж нещодавно прийнятий Закон України «Про засади державної регіональної політики» практично не містить етнонаціональної, етнополітичної складових [4].

Відчуження, дистанціювання нерідко виникає як негативна реакція та зневіра до центральної влади в зв'язку з ігноруванням особливостей певних регіонів, зволіканням вирішення невідкладних соціальних питань з боку центральної влади. Як відомо механізм забезпечення прав національних меншин залежить від того, мешкає вона компактно чи дисперсно. Закон «Про національні меншини в Україні» гарантує всім національним меншинам України право на національно-куль-

турну автономію, а кримські татари вимагають право на національно-територіальну автономію, а також політичні, правові, матеріальні забезпечення цих гарантій. Тому не можна визнати доречними та доцільними спроби окремих політизованих груп чи партій деяких регіонах України висувати вимоги надання певним регіонам особливого статусу. Проте можна констатувати, що війна, економічна криза, радикалізація суспільної свідомості не призвели до втрати управління регіональними процесами (якщо не брати до уваги тимчасово окуповані регіони України).

Слід враховувати, що рівень політичної свідомості в різних регіонах значно різниться, а етнонаціональна політика не може бути повністю уніфікованою, вона повинна враховувати етнонаціональні особливості регіонів. Не можна також применшувати роль регіональних еліт у різниці в політичних орієнтаціях регіонів, що мало сприяло інтеграційним процесам. Існувала та продовжує існувати реальна небезпека перетворення регіональної політики у «заручницю» політичного протиборства, де етнонаціональний чинник бачиться в етнократичному трактуванні. Натомість, регіонально-етнічна, місцево-етнічна сфери мають безпосереднє відношення до проблем етнонаціональної єдності та громадянської спільності як сучасної дилеми етнічних меншин, антиномії «етнічної спільноти» та «громадянського суспільства».

Втім, як слушно зазначав Є. Головаха, «...у цій страшний ситуації, в якій нині перебуває країна, 76%, або понад 3/4 українців вважають, що ситуація в Україні покращуватиметься. І цей показник вирішальний. Це означає, що українці сьогодні прийняли свою державу остаточно і головне, що нема суперечностей між регіонами. Якщо раніше у нас, в залежності від регіонів, були принципові відмінності в оцінці майбутнього України, її загального стану, культури, досягнень тощо, то зараз такої різниці немає».

Це наочно показує, що те, чого не змогла зробити Україна за 30 років свого незалежного існування, зробила війна. Вона – продовжує Є. Головаха, – поєднала регіони у впевненості, що Україна житиме краще, ніж живе зараз. Українці повірили в свою державу в усіх регіонах і саме тому чинять такий спротив агресору»[5].

Повертаючись до етнорегіональної політики (чи регіональних контекстів етнонаціональної політики), відразу зазначу, що по суті, цілісної регіональної етнонаціональної політики, як і державної (публічної) етнонаціональної політики до цього часу не сформовано. Я не можу стверджувати, що її взагалі немає, але по суті вона базується на двох «принципах»: реактивності, тобто реагуванні на певні процеси та виклики, а також на відношенні держави до національних

меншин. Втім, як слушно зазначала І. Попова «...в Україні реальна взаємодія та плідний діалог між державними інституціями та громадськими організаціями національних меншин ускладнені через відсутність реальних механізмів реалізації задекларованих державою прав національних меншин на законодавчому рівні; обмеженість фінансових ресурсів інституцій як загальнонаціонального, так і регіонального рівнів; сприйняття громадськими організаціями етнічних спільнот України держави як донора, а не як інвестора, що гальмує процеси розвитку відповідальних інститутів громадянського суспільства» [6].

В Україні вже давно назріла необхідність вироблення нових підходів до організації суспільного життя країни щодо переосмислення нової суті етнонаціональної політики з урахуванням регіонально-територіального виміру. В той же час, оскільки в Україні відсутня Концепція державної етнонаціональної політики, стратегічне бачення розвитку етнонаціональної сфери та її регіональних особливостей, я буду намагатися окреслити основні параметри та напрямки цієї політики.

Основні принципи етнонаціональної політики повинні застосовуватися в контексті загальних концепцій з урахуванням суспільно-політичного, економічного та культурного розвитку суспільства, конкретних проблем етнічних груп у відповідних регіонах. Будь яким діям у цьому напрямку повинен передувати попередній аналіз соціально-економічної та етнопрофесійної структури конкретного регіону та його найважливіших характеристик з точки зору існуючих та потенційних етнокультурних проблем. Більше того, як підкреслюється у доповіді Комітету регіонів Євросоюзу «Місцеве населення має бути залучене до різних етапів процесу формування політики (від початку до реалізації) на місцевому рівні шляхом більш регулярних консультацій та обміну інформацією для підвищення рівня довіри місцевого населення до виборних органів та покращення якості та ефективності формування політики» [7, с. 29].

Головна мета етнорегіональної політики – сприяння формування громадянського суспільства, здатного узгоджувати та забезпечувати реалізації на практиці національних та конфесійних потреб, які мають кореспондуватися з загальнонаціональними інтересами Української держави. Враховуючи, що регіони України етнічно неоднорідні за складом населення, територіально відтворюють культуру різних національностей [8], саме тому, кожен з них повинен мати власну програму оптимізації міжетнічних відносин, попередження та розв'язання конфліктів і, зрештою, сприяти консолідації суспільства.

Аксіомою є те, що децентралізація має сполучатися з сильним місцевим самоврядуванням. Розширення прав, наданням ресурсів та сприянням

ініціативи місцевих громад може розв'язуватися значна частина міжетнічних відносин і збереження етнокультурних традицій та самобутності. Етнічні протиріччя частіше за все виникають з місцевих проблем (якщо не брати до уваги етнополітичну мобілізацію та політизацію етнічності). Їх ескалація – це нездатність низових владних структур розв'язати ці проблеми через низьку компетентність, обмеження прав та недостатні ресурси. Звідси випливає потреба корекції Закону України про місцеве самоврядування в Україні [9] та приведення його у відповідність до Європейської хартії місцевого самоврядування [10]. Доцільно було б надати Раді регіонів при Президентові України багатоетнічного характеру, що відображав би етнокультурне українське розмаїття. Так, «кваліфіковану» більшість громадян Україна складають етнічні українці, але в певних регіонах ситуація є строкатою, в деяких регіонах компактно проживає значна частина населення, що представляють національні меншини України. Рада регіонів мала б принаймні взяти на себе ініціювання етнорегіональної політики, її координацію, розробку базових принципів, методів, відповідних механізмів тощо. Сама Рада регіонів могла б сприяти розмежуванню повноважень влади, сприяти подоланню напруженості та незадоволення, які можуть концентруватися навколо «центру».

Етнорегіональна політика є важливою складовою частиною державного регулювання міжетнічних відносин. Основними її функціями мали б бути питання регіонально-територіальних взаємовідносин, по-друге – збереження, розвиток і забезпечення прав етнокультурних спільнот і, по-третє – задоволення попитів громадян та окремих груп населення, пов'язаних з їх національною належністю.

У різних регіонах ця політика реалізується у конкретних умовах місцевих міжетнічних співтовариств, які різняться рівнем соціально-економічного розвитку, особливостями етнічної структури, інтенсивністю і спрямованістю міграційних процесів, гостротою міжнаціональних взаємин держави і загалом станом локальних етносоціальних процесів. Це особливо важливо враховувати, що етнічні групи інтегровані опосередковано через регіональні спільноти з різними актуальними проблемами. Це суттєво модифікує загальний формат національної політики.

З цієї точки зору, самі регіони можна розуміти як самоврядні територіальні спільноти. Інститутом політики було узагальнено шість регіонів України: *“Північний регіон”* (Житомирська, Київська, Чернігівська, Сумська області) *“Центральний регіон”* (Хмельницька, Вінницька, Черкаська, Кіровоградська, Полтавська, Дніпропетровська області), *“Західний регіон”* (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська,

Тернопільська, Чернівецька області), *“Східний регіон”* (Харківська, Донецька, Луганська області), *Київ та Київська область* – як окремий регіон, *“Південний регіон”* (Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області й Автономна Республіка Крим). Зрозуміло, що цей поділ є достатньо умовним, але дає певну систему координат, а соціологічні аналітичні матеріали більшістю дослідників аналізуються саме під цим кутом зору (А. Колодій, М. Шаповаленко, Л. Павлюк та ін.).

Як я вже зазначав, Україна становить майже асиметричну систему з безумовним домінуванням однієї етнічної групи – українців, отже можна говорити про декілька етнонаціональних систем. Передусім йдеться про практично моноетнічні регіони, регіони, де кілька етнічних груп, що складають населення регіону, настільки великі, що проблеми їхніх взаємовідносин постійно перебувають у центрі суспільно-політичного життя, коли домінуючі групи висувують претензії на виключний контроль над суспільними інститутами та ресурсами. Є й регіони з дисперсною етнічною системою, населення яких складає невелика кількість етнічних груп, кожна з яких є слабкою або нечисельною. Є й поліетнічні регіони, де національні меншини, часто політизовані, складають значну частину населення, переважно в прикордонних регіонах. Більше того, як підкреслював О. Процик «Відносини більшості та меншості в Україні, як і в будь-якій іншій країні, є складним явищем. Що відрізняє український випадок від багатьох старих державних утворень і від деяких нещодавно створених, це те, що ідентичність як більшості, так і груп меншості, ймовірно, була врегульована набагато меншою мірою, ніж це зазвичай буває в Європі. Процес визначення того, що означає бути більшістю чи меншістю в Україні, відбувається разом з усіма іншими процесами, пов'язаними з ідентичністю, з якими доводиться стикатися новій незалежній країні» [11, с.1].

Проблема етнорегіональної політики України, її концептуальних засад обумовлена надзвичайною складністю процесу її формування, внутрішньодержавними та міжнародними обставинами державотворчого процесу в країні. Ця складність пояснюється й тим, що регіональна політика в Україні формується вперше, і в ній недостатньо ефективних сучасних політичних навичок, традицій, досвіду функціонування в нових умовах, зумовлених російсько-українською війною. Більше того, існують значні розбіжності в розумінні необхідності етнорегіональної політики, її сутності та основних напрямків [1].

В Україні, як і інших країнах, ефективність її політики у сфері міжетнічних відносин, включаючи міжетнічні ускладнення, знаходиться у взаємозв'язку з соціально-політичними та економічними проблемами в окремих регіонах.

І тут вартісним було б використання проектного підходу як основи вироблення механізмів громадянської консолідації. Як слушно підкреслює Н. Ротар «...державні проекти з формування громадянської ідентичності в поліетнічних регіонах України з чисельним домінуванням етнонаціональних меншин розумітимемо як один зі способів конструювання об'єкта (громад) з бажаними функціями та характеристиками. Зауважимо, що не йдеться про зміну етнонаціонального складу громад. На тлі відсутності стратегічної концепції громадянської консолідації в Україні переваги використання проектного підходу дозволять Українській державі раціонально концентрувати зусилля, що генеруватимуть бажані та необхідні зміни в системі суспільно-політичних відносин та ефективно розподіляти ресурси. Найбільш бажаним для України є одночасне використання стратегічного планування, яке поширюватиметься на територію всієї країни, та проектного підходу, сконцентрованого до визначених цільових аудиторій етнічних меншин» [12].

В рамках цього підходу вартісним є формування лояльності національних меншин до української держави, особливо в місцях їх компактного проживання на прикордонних територіях. Це ж цілком стосується й інших національних меншин. По-друге, я не зовсім розумію сутність нещодавно прийнятого Закону України щодо «множинного громадянства», оскільки Конституція України оперує категорією «єдине громадянство». Існують різні точки зору на цей закон (про що свідчить сам процес його обговорення та прийняття). Але практика отримання другого (чи множинного) громадянства, з моєї точки зору, не сприяє консолідації українського суспільства, а формує лояльність (почасти формальну) до інших держав. І, звичайно, комунікативний аспект з інструментальним використанням української мови в місцях компактного проживання моноетнічних національних меншин.

Якщо припустити, що одним з ключових завдань етнонаціональної політики та її регіональних контекстів є формування моделей консолідації українського суспільства, в тому числі (чи в першу чергу) в етнополітичному сенсі, то ці моделі мають бути адекватними для різних за етнічним складом громад і складатися з політико-правових, соціально-економічних та комунікативних складових. Натомість відсутність державної політики консолідації українського

Квінтесенцією публічної етнонаціональної політики та її регіональних контекстів є формування консолідаційних моделей всього українського суспільства та його регіональних складових. Натомість практична відсутність науково

виваженої, адекватної сьогоденню державної консолідаційної політики (якщо не брати до уваги гасла та ритуальні заклики) заміщується і компенсується саморегуляцією етнополітичних та регіональних процесів у країні. Як слушно зауважувала М. Шаповаленко, «головною умовою досягнення процедурного консенсусу є поєднання державних і місцевих інтересів, збалансування загальнодержавних і регіональних програм розвитку. Спроможність еліт до такої нелегкої праці з вироблення правил гри у вказаних параметрах є також показником якості та кількості владних ресурсів у елітних груп» [13].

Тому важливим завданням є виділення регіональних моделей етнонаціональної політики у їх зв'язку з характером об'єктивних етносоціальних процесів, що відбуваються у локальних етнічних спільнотах, а також визначення регіонально зумовлених орієнтирів етнонаціональної політики поряд із загальностратегічними орієнтирами. На жаль, така можливість навіть не обумовлюється та не передбачається.

Висновки. Формування етнонаціональної регіональної політики, як власне *політики*, є непростим завданням, оскільки наразі тут переважає культурницький підхід, коли відповідні місцеві інститути етнонаціональну політику розуміють як проведення фестивалів національних культур, круглих столів, конференцій тощо. Це, безумовно, важливо, але втрачається саме політика – відношення держави до етнонаціональної меншин, коригування взаємовідносин більшості та меншості, прогнозування та моделювання динаміки міжетнічних відносин та міжетнічної взаємодії на регіональному рівні. Звичайно, не можна зводити етнонаціональну політику держави суто до її відношення до національних меншин.

Для реалізації цих завдань необхідне ґрунтовне вивчення наступних проблем:

1. Моделювання та прогнозування співвідношення між центральною владою та регіонами, формування етнонаціональної регіональної політики як чинника консолідації українського суспільства.

2. Проблема адміністративно-територіального устрою України в нових умовах, коли ми маємо тимчасово окуповані території є надзвичайно складною. Прогнозувати де буде знаходитися лінія розмежування не може ніхто. І тут питання не тільки і не стільки про економічні наслідки, а головним виступають питання безпеки.

3. Проблеми етнокультурної стабільності, соціокультурна динаміка, особливості ментальності та політичної соціалізації населення регіонів України є надзвичайно важливими для консолідації українського соціуму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вимушені переселенці: стан, проблеми, перспективи. Інформаційно-реферативний бюлетень (17.03-23.03.2025 р.). URL: https://nbuviap.gov.ua/images/informaciyni_vidanya/vimusheni_pereselentsi/2025/Pereselenzi_2025.03-17.pdf (дата звернення: 26.06.2024)
2. Descartes R. Regulae ad directionem ingenii. Leipzig: Dürr, 1907. URL : <https://archive.org/details/regulaeaddirecti00desc/page/n3/mode/2up> (дата звернення: 26.06.2024)
3. Римаренко С. Методологія публічного управління етнонаціональними відносинами. *Гілея*. 2021. №165. С. 68–72
4. Закон України «Про засади державної регіональної політики». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text> (дата звернення: 26.06.2024)
5. Головаха Є. Високий рівень національної стійкості. Соціолог Головаха – про те, якими стали українці за час війни й головну їхню відмінність від росіян. *NV*. 9 червня 2022. URL: <https://life.nv.ua/ukr/socium/chim-vidriznyayutsya-rosiyani-ta-ukrajinci-sociolog-pro-te-shcho-viyavila-viyna-novini-ukrajini-50248594.html> (дата звернення: 26.06.2024)
6. Попова І. Механізми реалізації державної етнонаціональної політики щодо національних меншин в Україні: регіональні аспекти. Автореф. дис. ... канд. держ. упр. Київ, 2007. 20с.
7. Regional Development in Ukraine: Priority Actions in Terms of Decentralization. European Union, 2017. URL: <https://www.lse.ac.uk/business/consulting/assets/documents/regional-development-in-ukraine.pdf> (дата звернення: 26.06.2024)
8. Римаренко С. Регіональні аспекти соціокультурних трансформацій в Україні. *Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні* : монографія. К.: ІПІЕНД, 2017. С. 284–310
9. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/28097-vr-57> (дата звернення: 26.06.2024)
10. Європейська хартія місцевого самоврядування. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text (дата звернення: 26.06.2024)
11. Protsyk, O. Majority-minority Relations in Ukraine. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. 2008. Vol. 7. P.1–42.
12. Ротар, Н. Виклики етнополітичній стабільності в Чернівецькій області: у пошуках ефективного інструментарію управління регіональними етнополітичними процесами. *ЧРЦПК*. 2018. URL: <http://cppk.cv.ua/315.php> (дата звернення: 26.09.2024)
13. Шаповаленко М.. Проблеми регіоналізації у процесі становлення консолідованої демократії в Україні. *Розвиток України в регіональній перспективі: політичні, економічні, соціальні проблеми регіоналізації* : Матеріали конференції українських випускників програми наукового стажування у США. К.: Стилос, 2002. С. 17–30.